

ВПЛИВ ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ НА КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКИЙ РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

У статті розглядається вплив діяльності земств на культурно-просвітницький розвиток національних меншин Південно-Східної України (наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.). Підкреслюється, що саме земства налагодили систему контролю за роботою національних початкових шкіл, значно підвищили професійну підготовку вчителів, дбали про збагачення шкільних бібліотек підручниками. Відмічається, що завдяки діяльності земств представники національних меншин Південно-Східної України зберегли риси національної самобутності і багаті культурні традиції.

Ключові слова: земство, місцеве самоврядування, повіт, освіта, школа, національні меншини.

В статье рассматривается влияние деятельности земств на культурно-просветительское развитие национальных меньшинств Юго-Восточной Украины (в конце ХІХ – начале ХХ вв.). Подчеркивается, что именно земства наладили систему контроля за работой национальных начальных школ, значительно повысили профессиональную подготовку учителей, заботились о пополнении школьных библиотек учебниками. Отмечается, что благодаря деятельности земств представители национальных меньшинств Юго-Восточной Украины сохранили черты национальной самобытности и богатые культурные традиции.

Ключевые слова: земство, местное самоуправление, уезд, образование, школа, национальные меньшинства.

Influence of zemstvos' activities on cultural-enlightenment development of national minorities in South-East Ukraine in the end of the ХІХ – beginning of the ХХ cc. is examined in the article. It is also underlined that it were zemstvos that managed to cope with the system of control at national primary schools' work, considerably prompted to professional training of teachers, caring about supplying of school libraries with textbooks. It is marked that due to zemstvos activity the representatives of national minorities of South-East Ukraine preserved national identity and rich cultural traditions.

Key words: zemstvo, local self-government, district, education, school, national minorities..

Сучасний період державно-національного відродження України супроводжується зростанням інтересу суспільства до історичного минулого. Серед багатьох проблем вітчизняної історії виокремлюється блок питань, що стосуються просвітницької діяльності в окремих регіонах нашої держави. Особливо проблематичним при вивченні цієї проблеми є період 60-х рр. ХІХ – початку ХХ ст., коли відбувалося активне впровадження земської політики у сфери освіти і культури.

Південно-Східна Україна – найбільш цікавий регіон для дослідження проблем національних меншин, адже саме тут мешкають представники грецької, німецької, єврейської національностей. Для дослідження впливу національних меншин України на сучасний етнополітичний простір, необхідно розглянути попередній період розвитку культури і просвітництва в регіонах їх проживання. Велику роль у цьому процесі відіграла земська реформа 1864 р.

Характеризуючи наукову літературу з теми, слід звернути увагу на те, що дослідницький інтерес здебільшого був спрямований на вивчення процесу запровадження земської реформи та на аналіз напрямів

діяльності земств. Проблема ж впливу земських установ на культурно-просвітницький розвиток національних меншин не порушувалася та не вивчалася.

Зазначені проблеми були частиною загальних досліджень з колонізації та соціально-економічного розвитку, побутової культури Новоросії істориків ХІХ ст. і радянської доби – А. Скальковського, Г. Писаревського, О. Дружиніної, В. Кабузана, Ю. Іванової, В. Наулка [1].

На сучасному етапі, у зв'язку з активізацією грецьких студій, історіографія проблеми збагатилася ґрунтовними дослідженнями Н. Терентьевої, А. Гедьо, Л. Якубової [2], в яких розкриваються проблеми історії мариупольських греків. Втім, проблема державного чиннику у визначенні напрямів господарської діяльності греків, протиріччя між економічними пріоритетами колоністів та уряду ще не досліджувалася в історіографії.

Серед найбільш вагомих досліджень з історії німецьких колоній Півдня України ХІХ ст. слід назвати роботи статського радника Саратовської контори іноземних поселенців А. Клауса [3], А. Веліцина [4]. В дослідженні І. Кулиничя і Н. Кривець [5] та колективній монографії «Очерки истории немцев и меннони-

тов Юга України в кінці XVIII – першої половини XIX века» [6] докладно розглянуті процеси заснування німецьких колоній на Півдні України на основі нових документів. В останні роки значно активізувалося вивчення проблем німців України, про що свідчать кандидатські дисертаційні роботи К. Лях, М. Белікової, Т. Захарченко [7].

Серед досліджень загального характеру з історії євреїв слід виділити роботи О. Наймана та Я. Хонігсманна [8], М. Поліщука [9]. Останній вдало поєднав концепції радянської та ізраїльської історичних шкіл та висвітлює соціально-політичну картину життя євреїв Новоросії на багатому фактичному матеріалі. Висвітленню процесу формування єврейської громади Південного Сходу України, ролі стихійного процесу єврейської міграції і політики Російської імперії, спрямованої на формування єврейської громади регіону, присвячені дослідження В. Гончарова [10].

Серед загальних праць, присвячених земській реформі, слід згадати роботи Г.О. Джаншиєва та М.Д. Карпачова, в яких автори розглядають причини, хід і вплив реформи на розвиток місцевого самоврядування [11].

На сучасному етапі дослідженням земської політики займається Л.Б. Лихачова, яка особливу увагу приділяє діяльності грецьких земських шкіл, взаємодії земств і грецьких сільських громад [12].

Джерельна база представлена документами державних органів влади, звітами земських управ, які характеризують культурний розвиток національних меншин зазначеного регіону [13]. Більша частина з них зберігається в фондах Державного архіву Дніпропетровської області (ф.19) і Державному архіві Запорізької області (ф.1). Джерела, що висвітлюють життя греків Південно-Східної України, зберігаються у фондах 110, 113 Державного архіву Донецької області. Особливий інтерес становлять матеріали про грецькі театри на Катеринославщині. Джерела про діяльність єврейських навчальних закладів зберігаються в Маріупольському краєзнавчому музеї [14, с.14-17]. Інформацію про демографічні зміни серед нацменшин подають статистичні матеріали [15].

Метою статті є дослідження впливу земської політики на культурно-просвітницький розвиток національних меншин Південно-Східної України наприкінці XIX – на початку XX ст.

Отже, 1 січня 1864 року набуло чинності Положення про земські установи, яке передбачало запровадження земств в 34-х губерніях Російської імперії. До компетенції земств належали господарчо-розпорядчі питання. Важливими напрямками земської діяльності були медицина, освіта, культура, благодійництво тощо. Проте, компетенція земств була обмежена. Так, згідно з циркулярами 1868-1874 рр. їх було усунуто від завідування шкільною освітою [16]. Незважаючи на це, земства відіграли важливу роль в організації народної освіти. Культурно-просвітницьке життя національних меншин Південно-Східної України мало розвиток саме завдяки земській діяльності. Документи свідчать, що розвиток освіти в німецьких і менонітських колоніях Південно-Східної України наприкінці XIX ст. знаходився в

стані занепаду. Школи знаходилися на громадському утриманні. У зв'язку з нестачею коштів навчання дітей майже не приділялась увага. З введенням Земської реформи 1864 р. на території цих колоній почали будуватись перші початкові школи. Для шкіл тепер відводились спеціальні приміщення з класною кімнатою і кімнатою вчителя. Меблі для закладів освіти закупалися земськими органами самоврядування [17]. В початкових школах за невелику плату викладались письмо, читання, математика, спів, релігія і ремесла. В якості підручників використовувались Біблія і Катехізіс. Урок починався зі співу молитви. Єдиного навчального плану не існувало, тому кількість дисциплін залежала від майстерності вчителя [6, с.220]. Навчання в школах німецьких і менонітських колоній було обов'язковим для хлопчиків від 7 до 14 років і для дівчаток – від 7 до 12 років. Навчальний рік розпочинався першого вересня і закінчувався першого травня. Діти навчалися п'ять днів на тиждень, а по суботах і неділях учителі разом з дітьми йшли до молитовних будинків, де після служби священнослужитель чи пастор викладали дітям уроки Біблії. На 1866 р. нараховувалось 17 шкіл у Хортицькому окрузі, 44 – в Молочанському та 4 – в Маріупольському [18].

Поруч з початковими школами в округах почали відкриватись і середні навчальні заклади. Називались вони центральними училищами і повинні були стати центрами для підготовки вчителів початкової ланки, писарів, бухгалтерів. В училищах викладались Закон Божий, німецька, російська, іноземні мови, всесвітня історія, географія, арифметика, педагогіка, читання, чистописання, співи. Мовою викладання була німецька [19].

Навчальні заклади утримувались за рахунок земств. Наприклад, школи в молочанських колоніях отримували від Бердянського земства 100 руб. на рік. Однак, навчання було платним, плата за рік складала в середньому 60 руб. Найкращі учні отримували стипендію.

Відомо, що земства також сприяли підвищенню кваліфікації викладачів. Починаючи з 1869 р. земськими управами організовувались щомісячні вчительські конференції і обговорення відкритих уроків. Під керівництвом вчителів у навчальних закладах регулярно проводились літературні вечори, музично-драматичні вистави, популярністю користувались О. Пушкін, М. Гоголь, Ф. Достоєвський, Т. Шевченко. У 1869 р. було відкрито Гальбштадтську центральну школу для професійної підготовки вчителів. На її будівництво земство виділило 6 090 руб. 81 коп. [20, с.116-117]. У 1870 р. земства профінансували відкриття жіночих училищ: 1895 р. – у Хортиці; 1900 р. – у Ней-Гальбштадті; 1909 р. – в Орлові; 1913 р. – у Гнаденфельді [20, с.120].

Отже, справа освіти в німецьких і менонітських колоніях знаходилась під постійним земським контролем. Звіти Бердянського повітового земства інформують, що у 1877 р. земство призначило кошти для учбових закладів: «Бердянського трьохкласного училища – 1 000 руб., початкового жіночого училища – 800 руб., Оріхівського менонітського – 100 руб., для

трьох центральних училищ у німецьких селах – 4500 руб., для 59 німецьких церковних училищ – 1475 руб.» [21].

Земство також виділяло гроші на фінансування бібліотек і книговидавництва, завдяки яким значно підвищувався освітній рівень менонітського суспільства. Так, у 80-х рр. XIX ст. в Україні була розповсюдженою німецькомовна газета «Unterhaltungsblatt für Deutsche Ansiedler im südlichen Russland» («Співрозмовник для німецьких поселенців Південної Росії»). Земські органи самоврядування виділяли 400 руб. щомісячно на її видавництво. В газеті публікувались статті про зразкові колоністські господарства, гідні для наслідування землеробські експерименти тощо [22, с.136].

На початку XX ст. з'явилися менонітські періодичні видання на півдні України: два річні альманахи «Christlicher Familienkalender» («Християнський родинний календар», 1897-1914 рр.) і «Mennonitisches Jahrbuch» («Менонітський річник», 1904-1914 рр.), які також матеріально підтримувались земством. Але повітові земства не обмежували свою функціональну діяльність розподілом фінансів для народної освіти. Вони також налагодили систему контролю за роботою національних початкових шкіл. З цією метою Маріупольське і Бердянське повітові земства призначили спеціального інспектора по справах земських шкіл – барона М.О. Корфа, який був організатором земських шкіл, автором численних підручників та методичних посібників. Власне кажучи, саме він створив школу нового типу – «дешеву» школу з одним учителем. Спеціально для неї був опрацьований план занять, укладений ряд навчальних і методичних посібників для вчителів, таких як «Малютка», «Наш друг», «Пособие к языковой грамоте по звуковому методу». Усе це повною мірою сприяло зростанню кількості освіченої молоді, а відтак, і національної самосвідомості серед широкого кола населення. М.О. Корф розробив новий тип недільних шкіл для закріплення знань колишніх учнів початкових шкіл. Нарешті, ним було укладено «Каталог народної бібліотеки», який використовувався земствами при влаштуванні народних бібліотек та читалень [22, с.121].

Величезним був вплив земських установ і на розвиток грецьких земських шкіл. Поняття «грецька земська школа» є доволі умовним – мається на увазі комплектація навчальних закладів за національною ознакою. На 1900 р. земства відкрили 2 тис. таких шкіл [23]. Починаючи з 1902 р. земство відкривало мінімум 2-3 школи за власний рахунок. Земські управи виділяли значні кошти на оренду, ремонт і будівництво шкільних приміщень. Крім того, вони переказували чималі кошти на закупівлю підручників і виділення помешкань для вчителів. При цьому головним джерелом фінансування земської освіти були земські збори. Щорічно на утримання земських шкіл виділялося від 900 до 1 200 руб. Неабияку увагу земства приділяли придбанню шкільної літератури. Майже в усіх школах

бібліотеки мали молитовник Протопопова, азбуку Добровольського, «Рідне слово» Ушинського [24].

У 1876 р. земство почало відкриття перших гімназій, асигнування на їх утримання складало 12 тис. руб. щорічно. Навчальні програми гімназій передбачали вивчення давньогрецької, французької і німецької мов, алгебри, фізики, астрономії тощо. Із 1891 р. у гімназіях систематично впроваджувалися красознавчі та археологічні курси. Це підтверджує інтерес до збереження спадкового зв'язку сучасної культури з витоками національної грецької культури. Отже, земська просвітницька робота увінчалася успіхом, адже на 1912 р. серед греків Південно-Східної України неграмотні становили лише 15 % [25].

Неабиякою увагою серед національних меншин користувалося театральне мистецтво. У багатьох грецьких і німецьких селах існували мандрівні театри, які за фінансової підтримки земств вирушали на гастролі у Севастополь, Алушту, Керч тощо. При деяких театрах існували музичні трупи, а актори володіли музичними інструментами (зурною, баяном, скрипкою). У власних постановках артисти виконували національні пісні і танці. Усе це сприяло розвитку національної самосвідомості [26].

Земства також допомагали у справі відкриття природознавчих музеїв на півдні України, завданням яких було вивчення регіонів у природничому плані. Так, у 1889 р. відкрився Таврійський природничо-історичний земський музей, у 1897 р. Херсонський природничо-історичний музей, у 1900 р. був створений Катеринославський обласний музей ім. О.М. Поля. Науково-просвітницька діяльність земських музеїв Півдня України була масштабною. Тут організовувалися виставки, робилися фотознімки і плакати, видавалася популярна література [27].

Земство підтримувало також єврейську діаспору Південно-Східної України. Так, у 1870 р. Маріупольське повітове земство відкрило навчальний заклад для єврейських дітей – Талмуд Тора. Навчальний заклад призначався для бідних єврейських дітей, тому навчання тут було безкоштовним. Очолили школу представники Маріупольського єврейського товариства – А.М.Оргуз та І.В.Расін. В школі викладались: єврейська мова, російська грамота, Біблія і арифметика. Навчальний заклад розміщувався в будинку для молитов. Кожен рік тут навчалось приблизно 80 дітей. Маріупольське повітове земство надавало учням школи безкоштовний одяг і взуття [14, с.14-15].

Отже, у культурно-просвітницькому розвитку національних меншин Південно-Східної України важливу роль відігравали земства. Земська політика протекціонізму стимулювала освітній розвиток колоній. У результаті була створена матеріальна база для розвитку їх соціальної інфраструктури. Діяльність земств дала змогу представникам іноземної діаспори України зберегти свою національну самобутність і багаті традиції культури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823 гг. / А. Скальковский. – Одесса, 1836-1838. – Ч. 1-2; його ж: Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1851-1853. – Ч. 1-2; Писа-

- ревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке (по неизвестным архивным документам) / Г.Г. Писаревский. – М., 1909. – 340 с.; Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. / Е.И. Дружинина. – М., 1959. – 279 с.; Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. / Е.И. Дружинина. – М., 1970. – 383 с.; Кабузан В.Н. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858 гг.) / В.Н. Кабузан. – М., 1976. – 308 с.; Иванова Ю.В. Особенности формирования хозяйственного комплекса многонационального района Приазовья // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. – М., 1979. – С. 111-135; Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР / В.І. Наулко. – К., 1965. – 276 с.
2. Терентьева Н.А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII – XX вв.) / Н.А. Терентьева. – К., 1999. – 352 с.; Гедьо А.В. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.) / А.В. Гедьо. – К., 2001. – 245 с.; Якубова Л. Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. – початок 30-х років XX ст. / Л. Якубова. – К., 1999. – 331 с.
 3. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России / А. Клаус. – СПб., 1869. – 568 с.
 4. Велицын А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на Юге и Востоке России / А. Велицын. – СПб., 1893. – 282 с.
 5. Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні/ І.М. Кулинич, Н.В. Кривець. – К., 1995. – 271 с.
 6. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / Под ред. С.И. Бобылёвой. – Днепропетровск, 1999. – 232 с.
 7. Лях К.С. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – початок XX ст.) / К.С. Лях: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2005. – 19 с.; Белікова М.В. Менонітські колонії Півдня України (1789-1917 рр.) / М.В. Белікова: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.; Захарченко Т.К. Соціокультурний розвиток німецьких і менонітських колоній Північного Приазов'я / Т.К. Захарченко: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2006. – 20 с.
 8. Найман О.Я., Хонигсман Я.С. Евреи Украины (краткий очерк) / О.Я. Найман, Я.С. Хонигсман. – К., 1992. – Ч. 1. – 157 с.
 9. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии (социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии. 1881-1904) / М. Полищук. – Иерусалим-Москва: Гешарим, 2002. – 446 с.
 10. Гончаров В.В. Еврейская сельскохозяйственная колонизация Мариупольского уезда Екатеринославской губернии во II половине XIX в. // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – 1998. – № 2. – С. 13-16. Його ж. Єврейське населення Південно-Східної України. 1861-1917 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2005.
 11. Джаншиев Г.А. Эпоха великих реформ: Исторические справки. – СПб., 1905. – С. 783-785; Карпачев М.Д. Буржуазные реформы в России II пол. XIX века. – Воронеж, 1988. – С. 94-96.
 12. Лихачева Л.Б. Земское здравоохранение и народное образование в селах Мариупольского уезда // Новые страницы истории Донбасса / Гол. ред. З.Г. Лихолобова. – Кн. 3. – Донецк, 1994. – С. 106-109.
 13. Высочайше утвержденное положение о губернских и уездных земских учреждениях 1 января 1864 г. // Политическая история России: Хрестоматия. – М., 1996. – С. 488-502; Отчет Екатеринославской губернской управы о развитии образования за 1902 г. – Екатеринослав, 1903. – С. 88-102.
 14. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1870 г. – Мариуполь, 1871.
 15. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. – В 2 т. – Екатеринослав, 1886.
 16. Різниченко С. Законодавча політика царизму та її наслідки в земському питанні (1864-1917) // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Під ред. В.К. Боряк, М.О. Наумко – Т. 3. – К., 1999. – С. 145.
 17. Державний архів Запорізької області, ф. 1, оп. 1, спр. 12. – Арк. 24.
 18. Дмитренко І. Грамотность в немецких колониях // Юридический вестник. – Т. XXIX. – 1888, сентябрь. – С. 71-77.
 19. Державний архів Запорізької області, ф. 109, оп. 1, спр. 2. – Арк. 4.
 20. Клаус А.А. Духовенство и школы в наших немецких колониях // Вестник Европы. – 1862. – № 5.
 21. Державний архів Одеської області, ф. 89, оп. 1, спр. 81. – Арк. 4.
 22. Захарченко Т.К. Соціокультурний розвиток німецьких і менонітських колоній Північного Приазов'я.: Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2006.
 23. Захарова І.В. Роль земств у розвитку народної освіти (1864-1917): / І.В. Захарова: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002. – С. 14.
 24. Балычева И.И. Культурно-просветительская деятельность в греческих национальных районах Донбасса в 20-е годы // Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції «Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва». – Маріуполь, 2006. – С. 50-53.
 25. Канощенко А. До історії земської школи на Херсонщині / А. Канощенко. – К., 1908. – С. 14.
 26. Шукшина С.О. К вопросу о роли земств в культурной жизни Таврической губернии в конце XIX – начале XX столетия // Культура народов Причерноморья. – 1997. – № 2. – С. 232-236.
 27. Гребінник Т.О. Земські природничо-історичні музеї Півдня України: організація та природознавча діяльність (60-ті роки XIX ст. – початок XX ст.) / Т.О. Гребінник: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002. – С. 19.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

А.В. Гедьо – д.і.н., професор, Донецький національний університет;
Ю.В. Котляр – д.і.н., професор ЧДУ ім. П. Могили.